

Het thuisbrengen van de doden in Nederland

Meike Heessels

1. Inleiding

In dodenrituelen van mensen die niet of niet langer lid zijn van een religieuze institutie speelt de notie van ‘een persoonlijke uitvaart’, gefocust op het leven van de overledene, een grote rol. Maar, in dit boek laat ik zien dat deze focus op wereldlijke, biografische elementen niet voor een volledig gebrek aan geloof in ‘het bovennatuurlijke’ moet worden aangezien.

In de twintigste eeuw is het religieuze landschap van Nederland drastisch veranderd, van een van de meest christelijke landen naar een van de meest seculiere. In 1909 was 57% van de Nederlandse populatie protestants, 35% katholiek en slechts 5% was niet aan een religieuze institutie verbonden. Dit staat in schril contrast met de cijfers van een eeuw later. In 2006, beschouwde 16% van de Nederlanders zichzelf als katholiek, 14% als protestants en 9% beschouwde zichzelf als lid van een andere religieuze groepering. Veruit de grootste groep bestaande uit 61% van de Nederlandse bevolking beschreef zichzelf als lid van geen enkele religieuze institutie.

Echter, niet aan een religieuze groep verbonden zijn, is niet hetzelfde als niet-religieus zijn. Sterker nog, ondanks het feit dat lidmaatschap van religieuze instituties afgenomen is, is geloof in een leven na de dood niet even sterk vermindert. In 2006, gaf 29% van de Nederlanders, die geen lid zijn van een religieuze organisatie, aan te geloven in een leven na de dood. Nog eens 33% van deze mensen zei dit niet zeker te weten. Deze statistieken betekenen dat twee derde van de niet religieus geaffilieerde mensen geloof in een bepaalde vorm van leven na de dood niet afwijst. Ik heb me gefocust op de betekenis van deze veelvormige beelden van een leven na de dood, waar nog heel weinig kwalitatief onderzoek naar is gedaan.

De informanten in deze studie hielden er vele verschillende overtuigingen op na. Deze overtuigingen verschilden binnen een groep nabestaanden, maar zelfs een enkele nabestaande had soms conflicterende overtuigingen. Het diverse en complexe karakter van beelden van een leven na de dood onder niet-religieus geaffilieerden heeft mij er van overtuigd dat om religie te kunnen onderzoeken, wetenschappers moeten beginnen bij de ervaringen van mensen zelf. Hierbij zijn de complexiteiten en de tegenstellingen die je tegenkomt in dagelijkse religieuze praktijken startpunt van onderzoek, in plaats van iets dat uitgevlakt zou

* Meike HEESSELS: *Bringing home the dead. Ritualizing cremation in the Netherlands* (ISBN: 978-94-6191-170-4. Uitgegeven in eigen beheer. Te bevragen bij de auteur). Promotie: 17 februari 2012, Radboud Universiteit Nijmegen. Promotores: prof.dr. H.J.M. Venbrux en prof.dr. R. Grimes; copromotor: dr. M. Altena.
E-mail: meikeheessels@gmail.com.

moeten worden door brede begrippen te gebruiken zoals 'ietsisme' of zoekreligiositeit.

Daarbij is het van belang om als onderzoeker open te staan voor verschillende manieren waarop mensen transcendente waarden, geloofsovertuigingen of wereldbeelden uitdrukken. Om zo'n benadering te bereiken heb ik me laten inspireren door de socioloog Robert Hertz die claimde dat praktijken met het dode lichaam een metafoor zijn voor ideeën over de non-materiële aspecten van een persoon, zoals bijvoorbeeld een geloof in de ziel. Het werk van de antropoloog Maurice Bloch en dat van de archeologe Nicole Boivin heb ik centraal gesteld in de uitvoering van deze benadering die erop beducht is dat juist moeilijk te vatten zaken zoals geloof of de betekenis van een ritueel, door mensen uitgedrukt (kunnen) worden op andere wijzen dan met woorden alleen. Ik heb dan ook geprobeerd om de verschillende manieren waarop mensen zich uitdrukken in dit onderzoek op te nemen, namelijk door woorden, door middel van het gebruiken en maken van objecten en door lichaamstaal.

Ik heb me gefocust op geloof in een leven na de dood, zoals uitgedrukt in wat mensen doen met menselijke resten, dat wil zeggen crematie-as en botten, door te vragen: welke inzichten betreffende geloof in een leven na de dood kunnen praktijken van niet religieus-geaffilieerde nabestaanden met menselijke resten verschaffen? Hiertoe heb ik allereerst 47 nabestaanden thuis geïnterviewd over hun praktijken met de as of botten van een overledene, waarbij in de meeste gevallen de plek van asbestemming of herbegraven bezocht werd. Daarnaast heb ik 49 professionals geïnterviewd, variërend van crematoriummedewerkers, tot uitvaartverzorgers, funerair kunstenaars en begraafplaatsbeheerders. Ik heb bovendien in 4 verschillende Nederlandse crematoria gewerkt gedurende een periode van zes maanden, waarbij ik meer dan 50 asbestemmingen heb bijgewoond.

In dit boek staan drie argumenten centraal, die ik in deze samenvatting achtereenvolgens zal behandelen: (1) de permeabele grenzen tussen levenloze materie en persoon, wanneer het gaat om menselijke resten, (2) het improviseren-de karakter van rituelen met menselijke resten en (3) de relaties tussen de levenden en de doden en het concept van een leven na de dood dat hieruit voortvloeit.

2. Tussen levenloze materie en persoon

In de afgelopen decennia zijn er in Nederland verschillende 'nieuwe' tradities met menselijke resten opgekomen. Hoewel tot ongeveer de jaren tachtig asbestemming werd overgelaten aan professionals, die de as anoniem verstrooiden, wordt de asbestemming tegenwoordig als een belangrijk symbolisch moment gezien door professionals in de uitvaartbranche, waarin nabestaanden een actieve rol zouden kunnen of zelfs moeten spelen. Veel professionals, maar ook nabestaanden, zijn zo overtuigd van de waarde van de asbestemming dat niets

doen met de as, dat wil zeggen de as anoniem te laten verstrooien, als onverschillig wordt gezien.

Ik heb eenzelfde verandering geconstateerd betreffende herbegraven in Nederland. Tot de jaren negentig werden geruimde resten anoniem herbegraven in collectieve graven. Deze graven waren in de regel niet toegankelijk voor bezoekers en bevonden zich op het besloten terrein van de begraafplaats, wat aan de professionals toebehoort. Tegenwoordig echter, worden de plaatsen van dergelijke collectieve graven voor geruimde resten steeds vaker gemarkeerd met een monument.

Deze omslag in ritueel markeren van asbestemming en herbegraven is ingezet door burgers zelf. In de jaren tachtig en negentig protesteerden individuele burgers, kleine uitvaartorganisaties en columnisten tegen de dominante rol van professionals. Pioniers in dit veld waren bijvoorbeeld Marjan Sax, Knaar Visser en Marjo Boer, die in 1989 het boek *Zand erover? Afscheid en uitvaart naar eigen inzicht* schreven. In dit boek wijzen ze mensen op de mogelijkheden om hun eigen dodenrituelen te organiseren, door bijvoorbeeld de overledene thuis op te baren of bewust te kiezen voor cremeren of begraven. Vanaf de jaren negentig komen er steeds meer kleine uitvaartorganisaties op die ingaan tegen het ideaal om de nabestaanden te 'sparen' door alle zorg uit handen te nemen. Integendeel, deze organisaties maken zich hard voor een persoonlijke uitvaart geregeld in samenspraak met de nabestaanden en met de overledene, als zijn of haar wensen bekend zijn.

Deze beweging heeft veel consequenties gehad voor de vormgeving van uitvaartrituelen in Nederland. Sinds 1991 mag de as in de urn mee naar huis genomen worden, wel moest de urn gesloten blijven. Ook hierop reageerden mensen initiatiefrijk en op creatieve wijze. Zo zullen veel Nederlanders zich de aflevering van *de Schreeuw van de Leeuw* herinneren, waarin Paul de Leeuw samen met de partner van de overleden zanger René Klijn diens as verstrooide. Op een bootje op de rivier de Hudson in New York opent René's partner met een schroevendraaier de urn en samen verstrooien ze illegaal René's as. Daarnaast vroegen nabestaanden crematoriummedewerkers om een beetje as apart aan hen mee te geven in een luciferdoosje, om mee naar huis te nemen of te verwerken in een sieraad. Vanaf 1994 verkopen verschillende crematoria juwelen waarin wat as bewaard kan worden. Uiteindelijk werd in navolging van deze en vergelijkbare initiatieven de Wet op de Lijkbezorging opnieuw aangepast. Sinds 1998 mag de as door nabestaanden op een zelfgekozen plek verstrooid worden en mag de as verdeeld worden, wat betekent dat ook de asjuwelen, die tot dan toe gedoogd werden, gelegaliseerd worden. In 2009 worden bovendien regulaties aangaande het ruimen van graven verder gespecificeerd in de Wet op de Lijkbezorging.

Al deze veranderingen duiden op het feit dat er in Nederland steeds meer waarde wordt gehecht aan menselijke resten en de manier waarop daar mee wordt omgesprongen. Na een crematie en op kleine schaal ook na begraven, geven nabestaanden menselijke resten een nieuwe plek door de as te verstrooi-

en, juwelen met as te dragen, aanwezig te zijn bij een herbegravenis of een as-tatoeage te laten aanbrengen.

Uitgaande van deze praktijken heb ik onderzocht wat ideeën over de omgang met het dode lichaam zeggen over ideeën over een leven na de dood. Dit is echter geen voor de hand liggend proces. Je kunt ideeën over objecten niet zonder meer uit objecten aflezen. Het ontstaan van deze ideeën is een actief proces. Culturele betekenissen gaan niet vooraf aan materiële cultuur, maar komen tot stand in de interactie tussen mensen en objecten. Door veldwerk te doen dichtbij het dagelijkse leven van nabestaanden, heb ik gezien dat mensen omgaan met de as of de urn van een overledene op een manier die doet denken aan de manier waarop ze tijdens het leven ook met de overledene omgingen. Mensen verwijzen niet alleen naar de as of naar een object met as, zoals een urn of assieraad, met de naam van de overledene. Veel nabestaanden reageren bovendien op de as door een urn vast te pakken, te aaien, een kus te geven, zoals ze bij het weerzien met de overledene ook hadden gedaan. Op zulke momenten is er geen strikte grens tussen de levenden en de doden. Doordat de as in de ogen van nabestaanden dode materie en persoon tegelijk is, vertroebelen de grenzen tussen object en subject. Dit proces noem ik subjectificatie ofwel verpersoonlijking van objecten. Praktijken met menselijke resten, betreffende zowel asbestemming als herbegraven, tonen dat mensen omgaan met de resten alsof die 'bezielde' zijn. Er wordt op een andere manier met deze objecten omgesprongen dan met objecten die volledig als levenloze materie beschouwd worden. Zelfs een klein beetje van de as of geruimde botten representeren de gehele persoon. Dit proces van subjectificatie maakt voor nabestaanden de manier waarop er met menselijke resten wordt omgegaan en de bestemming die hier aan gegeven wordt van essentieel belang.

Wanneer ik tijdens interviews probeerde deze dagelijkse gewoontes te relateren aan bepaalde geloofsovertuigingen, reageerden de meeste mensen in eerste instantie afwijzend. De meeste informanten distantieerden zich in eerste instantie van religie, door te zeggen dat ze niet of niet meer religieus waren. Ik vroeg me af hoe die twee dingen te verenigen waren. De as wordt behandeld als een belangrijke en zelfs bezielde materie, maar mensen zeggen niet te geloven. Waarom is die as dan zo belangrijk?

Tijdens het onderzoek kwam ik er achter, doordat veel van mijn informanten of hun ouders zo radicaal afscheid genomen hadden van de kerk tijdens de periode van ontkerkelijking, dat de definitie van religie voor hen nauw verbonden is met kerkgang. Nadat informanten gezegd hadden dat ze niet of nauwelijks naar de kerk gingen, bleek dat ze wel ergens in geloofden, maar dan los van religieuze instituties.

Deze overtuigingen drukten zij echter niet zozeer uit in woorden. Deze overtuigingen werden veeleer ervaren in handelingen met de as. De vertwijfeling die mijn vragen over hun ideeën achter de handelingen met de as veroorzaakten, kwam dan ook niet voort uit het feit dat mensen dit niet onder woorden konden brengen. Dit gebeurde, omdat ik feitelijk een zinloze vraag stelde. Voor

nabestaanden was een abstractie van hun overtuigingen uit hun handelingen met de urn of met een object met als simpelweg irrelevant. Het realisatieproces dat ik als onderzoeker doormaakte doet denken aan wat de antropoloog Maurice Bloch meemaakte, toen hij zijn informanten maar bleef doorvragen over de betekenis van houtsnijwerk aan deurposten. Zijn informanten bleven hetzelfde antwoord geven, namelijk dat ze dit deden 'om het hout mooier te maken'. Pas toen Bloch zich realiseerde dat het mooi maken van de deurposten van een huis, als handeling deel is van het starten van een gezin, snapte hij dat je sommige dingen niet moet bevragen, maar als geheel van handelingen moet beschouwen. Zo kwam ik er achter dat de as niet alleen iets representeert, wat veronderstelt dat de gerepresenteerde betekenis uit een object zou kunnen worden geabstraheerd. Nee, de as staat niet alleen *symbool* voor iemand, de as was *deel* van iemand en wordt nu nog zo gezien. Daarom wordt het zorgen voor de as ervaren als zorgen voor die persoon. In het dagelijkse leven vormen handelingen, de omgang met objecten en overtuigingen een geheel. Deze compilatie van ervaringen geeft mensen het gevoel van voortbestaan van de doden.

Handelingen met asobjecten verbinden het lichaam van de overledene met het lichaam van de nabestaanden. Door assieraden te dragen, door aanwezig te zijn bij een herbegrafenis, door een astatoeage te laten zetten, wordt de band tussen de doden en de levenden uitgedrukt in het hier en nu. Nabestaanden blijven op deze manier letterlijk in contact met de overledene.

De overledene heeft nog steeds een betekenis voor nabestaanden na de dood en voor sommigen kan een overledene zelfs een actieve, adviserende of kalmerende rol hebben; informanten vertelden bijvoorbeeld dat ze zich rustig voelden door in stressvolle situaties een assieraad vast te houden. Deze handelingen met as en objecten gevuld met as zijn deel van een proces dat meer behelst dan herinneren alleen. Deze handelingen drukken op fysieke wijze een doorgaande band uit. Daarnaast speelt voor sommige informanten het geloof dat iemand er nog is en hen steunt. In die zin doen asobjecten denken aan een historische traditie van objecten met menselijk weefsel, namelijk haarwerken en relieken. Ook deze objecten werden gezien als krachtig, omdat ze de kracht van de persoon aan wie de haren of botten ooit toebehoorden uitstralen. Net als heiligenreliken die door gelovigen werden aangeraakt in de hoop mee te delen in de krachten van deze heilige figuur, pakken sommige nabestaanden objecten met as vast en ervaren zo de kracht of de aanwezigheid van de overledene. Een cruciaal verschil tussen asobjecten en heiligenreliken is echter het feit dat asobjecten als privé worden beschouwd. In tegenstelling tot relieken zoeken nabestaanden geen publieke (h)erkenning voor hun asobjecten. Integendeel, de meeste asobjecten zijn ontworpen om hun inhoud onzichtbaar te maken. Herkenning kan zelfs leiden tot het weghalen of verplaatsen van deze objecten. Het aanraken van asobjecten is een uitdrukking van een voortgaande relatie tussen de levenden en de doden, waar inderdaad kracht uit kan worden geput, die alleen voor de eigenaar van een asobject zelf bestemd is.

3. Rituelen en improvisatie

Vanaf de jaren vijftig hebben professionals in Nederland een vanzelfsprekende rol gekregen in dodenrituelen, als gevolg van de afnemende rol van kerkelijke leiders. In verschillende westerse landen zijn deze ontwikkelingen anders verlopen. In Zweden bijvoorbeeld organiseert de staatskerk alle uitvaarten, zowel voor mensen die lid zijn van de kerk als voor mensen die niet of niet actief lid zijn, terwijl uitvaartprofessionals in Japan juist een veel grotere rol kregen in het vacuüm van afnemende tradities.

In de jaren tachtig is de rol van professionals in dodenrituelen in Nederland opnieuw enorm veranderd. Terwijl tot de jaren tachtig professionals openlijk de regie hadden en hun rol verkondigden als het wegnemen van alle zorgen, is hun regisserende rol nu veel meer impliciet. Het huidige credo van uitvaartbedrijven benadrukt een actieve en participerende rol voor nabestaanden. In overeenstemming hiermee, definiëren professionals hun rol als het mogelijk maken van de wensen van de nabestaanden en van de overledene, als die wensen kenbaar zijn gemaakt.

Naast de veranderde rol van professionals, is de jonge geschiedenis van crematie in Nederland van invloed geweest op de vormgeving van crematierituelen. Crematie werd pas in 1955 legaal verklaard in Nederland. In die tijd koos 2% van de mensen voor crematie. In 1970 steeg dat percentage tot 14%. In 1990 was dit 44% en in 2010 stond de teller op meer dan de helft, namelijk 57% van de mensen. Deze snelle groei confronteerde steeds meer mensen met crematierituelen, zoals ook het geval is in de Verenigde Staten. In geval van asbestemming is de deelname aan deze rituelen vaak de eerste keer voor nabestaanden. As mag pas sinds 1991 mee naar huis genomen worden en vanaf dat moment werd ook pas langzaam gestimuleerd om aanwezig te zijn bij de verstrooiing op het crematoriumterrein. Dit staat in groot contrast tot het Verenigd Koninkrijk waar crematie al in 1885 gelegaliseerd werd en waar al sinds de jaren zeventig 12% van de as van crematoria meegenomen werd.

Beide ontwikkelingen hebben consequenties voor het karakter van dodenrituelen in Nederland. Doordat de asbestemming en herbegrafenis niet langer anoniem door professionals worden uitgevoerd, maar nabestaanden worden gevraagd mee te doen, ontstaan er nieuwe vormen van rituelen. Asbestemming en herbegrafenis zijn wat Grimes opkomende rituelen noemt. Deze rituelen zijn nog in ontwikkeling; ze maken deel uit van een proces waarin ze uitgedacht en ontworpen worden. Grimes noemt dit proces ritualiseren. Ondanks de vele websites en voorlichting over crematie is de daadwerkelijke informatie over hoe een asbestemming aan te pakken vrij summier. Als gevolg daarvan zijn nabestaanden samen met professionals gedwongen deze rituelen zelf te creëren en te improviseren. De regels van deze rituelen zijn niet voorgeschreven, er is namelijk nog geen traditie. In plaats daarvan worden de regels ontdekt tijdens de rituelen zelf, voornamelijk door ze te verbreken.

Door me te concentreren op ongeregelde heden in rituelen, zoals Hüsken dit noemt, en door te analyseren welke aanpassingen met open armen verwelkomd

werden en welke afgewezen werden door nabestaanden of door professionals, kon ik de grenzen van deze nieuwe rituelen opzoeken en documenteren. Op het moment dat grenzen overschreden werden, in de ogen van een van de partijen, wist ik wat als ideaal werd gezien en wat niet.

Ik heb me gefocust op de conflicten tussen de idealen van uitvaartbedrijven en professionals enerzijds en die van de nabestaanden anderzijds, omdat juist deze momenten de persoonlijke waarden van werknemers en de wensen van de nabestaanden inzichtelijk maken. Bij het maken van asbestemmingsrituelen vormen voor de professionals, de idealen van het uitvaartbedrijf één van de richtlijnen. Deze idealen heb ik samengevat als: 1) het ideaal van een uniek ritueel en 2) de rol van professionals als faciliterend en van nabestaanden als regisserend. Volgens het boekje zijn de professionals dus gericht op het uitvoeren van de wensen van de nabestaanden, maar mijn veldwerk heeft laten zien dat professionals nabestaanden niet klakkeloos assisteren. Integendeel, professionals beïnvloeden rituelen op basis van hun eigen overtuigingen.

Asbestemmingsrituelen worden onderhandeld in een kleine groep van nabestaanden samen met een werknemer, in een van de kamers op de afdeling asbestemming van een crematorium of op het terrein van het crematorium. Zowel de nabestaanden als de professionals hebben dus een actieve en persoonlijke rol in de uitvoering van asbestemmingsrituelen. Meestal verloopt deze onderhandeling volgens de idealen van het uitvaartbedrijf, maar soms vragen nabestaanden of dit anders kan en zien professionals zich gedwongen de bedrijfsidealen anders toe te passen of naast zich neer te leggen. In andere gevallen botsen de idealen van professionals met die van nabestaanden. Soms willen nabestaanden bijvoorbeeld rituelen die door de professionals als te simpel worden gezien, waardoor professionals op eigen houtje een toevoeging aan het ritueel organiseren. Met de beste intenties sturen professionals deze rituelen actief terwijl ze balanceren tussen de verschillende idealen van het bedrijf, de wensen van de nabestaanden en hun eigen waarden betreffende crematierituelen.

4. De levenden en de doden

Doordat menselijke resten in de ogen van nabestaanden verbonden blijven met de overledene, veranderen herbegraven en asbestemming niet alleen de plek van botten en as, maar treffen deze ook de relaties tussen de levenden en de doden. Huidige dodenrituelen benadrukken de doorgaande relaties tussen de levenden en de doden door een focus op het geleefde leven en op gedeelde herinneringen. Hierop voortbordurend, vroeg ik me af welke consequenties deze nadruk op voortgaande relaties heeft voor mensen die niet of niet langer lid zijn van een religieuze groep. Als mensen hun relaties met de overledene kunnen blijven onderhouden, waar bevinden de doden zich dan in hun ogen?

Om dit te onderzoeken heb ik gebruik gemaakt van de theorie over overgangsrituelen van Arnold van Gennep. In zijn boek *Rites de passage* stelt Van Gennep dat alle belangrijke overgangen in het leven van een mens, zoals ge-

boorte, initiatie en dood, worden gemarkeerd door rituelen. Volgens hem bestaan deze rituelen uit drie fases, namelijk separatie, transformatie en incorporatie. Door deze theorie als beginpunt te nemen heb ik geanalyseerd welke overgangen gemarkeerd worden in moderne crematierituelen in Nederland. Volgens van Gennep ligt de nadruk in uitvaartrituelen op de overgang van de dode naar de wereld van de doden, wat in feite een separatie van de levenden inhoudt. Mijn onderzoek laat zien dat tijdens de uitvaart inderdaad de nadruk ligt op separatie. Maar, na een wachtperiode van dertig dagen, waarin de as wettelijk op het crematorium bewaard moet blijven, treedt er een tegengestelde beweging op. De verantwoordelijkheid voor de as wordt teruggegeven aan de nabestaanden, die over de bestemming dienen te beslissen. Hoewel er geen officiële landelijke percentages beschikbaar zijn, schat ik op basis van de data die ik van de crematoria waar ik werkte heb verkregen, dat tegenwoordig de meeste nabestaanden er voor kiezen om aanwezig te zijn bij een asbestemming in Nederland. Wanneer nabestaanden tot een asbestemming in hun aanwezigheid overgaan, worden ze opnieuw fysiek her-enigd met de (overblijfselen van) de overledene.

Gelet op het driedelige schema van Van Gennep, suggereert deze fase van asbestemming minstens dertig dagen na de uitvaart een toevoeging van een vierde fase. Aan de andere kant, zou je asbestemming ook op zichzelf als een nieuw driedelig dodenritueel kunnen analyseren. Ik ben echter, net als Metcalf en Huntington, van mening dat onderzoek naar dodenrituelen niet zozeer draait om een herkenning of afwijzing van Van Gennep's driedelige schema, maar om de manier waarop dit schema op creatieve wijze wordt toegepast in verschillende culturen. Van Gennep zelf was bovendien de eerste om toe te geven dat de lezer zijn schema's niet als strikte wetten moest beschouwen. Wat ik dan ook centraal heb gesteld, is de vraag naar betekenis van deze schijnbaar afwijkende, laatste fase in Nederlandse crematierituelen.

De nadruk ligt tijdens de asbestemming namelijk niet op separatie, maar op incorporatie. Het 'hogere doel' is niet het wegbrengen van de dode naar een andere wereld, het lijkt veeleer te draaien om het terugbrengen van de dode tussen de levenden. Nabestaanden dragen samen een urn of geven die één voor één aan elkaar door, zodat eenieder deelneemt aan het ritueel en uitdrukking kan geven aan zijn of haar relatie met de overledene. De as wordt op eenzelfde plek verstrooid als die van een eerder overleden familielid of vriend, om uitdrukking te geven aan de hechte band tussen de overledenen. Daarnaast blijven mensen terugkomen op de plek van asbestemming, waardoor ook voor nabestaanden hun onderlinge relatie bevestigd wordt. Door op deze manier uitdrukking te geven aan de relaties tussen de levenden en de doden, tussen de verschillende doden en tussen de levenden wordt de dode, ge-her-incorporeerd tussen de levenden in zijn of haar nieuwe verschijning als as.

Wat betreft deze nadruk op fysieke her-eniging tussen de levenden en de doden, doet asbestemming denken aan wat Van Gennep welkomstrituelen noemt. De doden worden eigenlijk opnieuw verwelkomd in deze wereld door hande-

lingen, objecten en woorden die een goede plek voor de dode benadrukken, waarin de doden her-enigd zijn met hun dode en levende familieleden en vrienden.

Mijn bevindingen sluiten aan bij Gibson, die stelde dat het idee van een hereniging met geliefden domineerde in de verhalen van nabestaanden die niet of niet meer lid waren van een religieuze institutie in Australië. Deze wens geldt overigens niet alleen voor niet of niet meer gelovigen. Ook de hemel wordt door Christenen steeds meer gedefinieerd als een plek van hereniging met God, maar vooral ook met de gemeenschap van overledenen. Wat nieuw is aan de Nederlandse crematiepraktijken, is het aspect van secularisering. Niet religieuze voorschriften of praktijken, maar mensen zelf bepalen en creëren deze rituelen met as en botten en maken zich een voorstelling van het blijvende bestaan van de doden in Nederland.

Wanneer informanten deze ‘plekken voor de doden’ ofwel ideeën over een leven na de dood beschrijven, is daar geen eenduidig institutioneel kader voor, zoals bijvoorbeeld een christelijke hemel. Een bepaalde notie keerde echter in alle verhalen van nabestaanden terug, het idee van thuis. Soms brachten nabestaanden de (overblijfselen van de) overledene letterlijk thuis, door de as mee naar huis te nemen of door asjuwelen te dragen. In andere gevallen kozen nabestaanden voor een plek van asbestemming die voor de overledene als thuis zou voelen, bijvoorbeeld een favoriete kampeerplek of een vast verstopplekje van een kind. In andere gevallen werd gekozen voor een plek die als thuiskomen geldt, doordat de overledene bij andere eerder overledenen wordt verstrooid of begraven. Ook in het geval van strooivelden van crematoria werd vaak gekozen voor een bepaald veld of een bepaalde boom, omdat daar al eerder as van een of meerdere familieleden of vrienden verstrooid was. De doden krijgen dus een plek toebedeeld die wordt gezien als thuis of ‘zoals thuis’, wat kan refereren aan de fysieke plek of aan een gemeenschap van doden waarmee de overledene een hechte band had.

